
The Book of Jeremiah in Qumran /

שרידי ספר ירמיה בקומראן

Author(s): טוב עמנואל and Emmanuel Tov

Source: *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון לחקר

המקרא והמזרח הקדום, כרך יא

תשנ"ז pp. 302-312

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23412492>

Accessed: 03/12/2014 00:19

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Shnaton: An Annual for Biblical and Ancient Near Eastern Studies* / שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום

<http://www.jstor.org>

שרידי ספר ירמיה בקומראן

עמנואל טוב
האוניברסיטה העברית

במערה 4 בקומראן נמצאו קטעים רבים של כל ספרי המקרא כמעט, ובהם קטעי מגילות שונות של ספר ירמיה המכונות 4QJer^{a,b,c,d,e}. במערה 2 נמצאו פרגמנטים שונים של מגילה אחרת של ירמיה, 2QJer. דיוננו יתמקד בכל הממצא המתייחס לספר אחד מן המקרא, דהיינו ספר ירמיה, אך קודם כול נעמוד על התועלת המיוחדת שיש בדיון כזה. גם בעבר דנו חוקרים בכל הממצא הנוגע לספר אחד מן המקרא. יש להזכיר כאן את מאמרו של א' אולריק על ספר דניאל ממערה 4¹ ועבודות דוקטור שונות שנכתבו באוניברסיטת הרווארד על טקסטים ממערה 4 — זו של ר"א פולר על מגילות תרי-עשר, זו של ג'ר דווילה על בראשית ואלה של ס"א וייט וג"א דונקאן על ספר דברים.² כמו כן יש להזכיר את המונוגרפיה של ל' וגאס על כל הקטעים של תרי-עשר שהיו ידועים עד לשנת 1980³ ואת מאמריהם של מ' באיי וג' לוסט על ספרי שמות ויחזקאל.⁴

- * המאמר מתבסס על הרצאה שנישאה בכנס 'המקרא ועולמו' בשנת 1987.
1. E. Ulrich, 'Daniel Manuscripts from Qumran. Part I: A Preliminary Edition of 4QDan^a', *BASOR*, 268 (1987), pp. 17–37; '... Part 2: Preliminary Editions of 4QDan^b and 4QDan^c', *BASOR*, 274 (1989), pp. 26–73
  2. R. E. Fuller, *The Minor Prophets Manuscripts from Qumran, Cave IV*, Ph.D. Thesis, Harvard University, 1988; J. R. Davila, *Unpublished Pentateuch Manuscripts from Cave IV, Qumran: 4QGen-Ex^a, 4QGen^{b-h, j-k}*, Ph.D. Thesis, Harvard University, 1988; S. A. White, *A Critical Edition of Seven Manuscripts of Deuteronomy: 4QDt^a, 4QDt^c, 4QDt^d, 4QDt^f, 4QDt^g, 4QDtⁱ, and 4QDt^m*, Ph.D. Thesis, Harvard University, 1988; J. A. Duncan, *A Critical Edition of Deuteronomy Manuscripts from Qumran, Cave IV: 4QDt^b, 4QDt^e, 4QDt^h, 4QDt^k, 4QDt^l*, Ph.D. thesis, Harvard University, 1989
  3. L. Vegas Montaner, *Biblia del Mar Muerto, Profetas Menores: Edición crítica según manuscritos hebreos procedentes del Mar Muerto* (Textos y Estudios 'Cardenal Cisneros', 29), Madrid 1980
  4. M. Baillet, 'Le texte samaritain de l'Exode dans les manuscrits de Qumran', in: *Hommages à André Dupont-Sommer*, Paris 1971, pp. 363–381; J. Lust, 'Ezekiel Manuscripts in Qumran', in idem (ed.), *Ezekiel and His Book: Textual and Literary Criticism and Their Interrelation* (BETL, 74), Leuven 1986, pp. 90–100
- על ספרי מקרא נוספים שנרשמו בספרי המלווה את המהדורה *The Dead Sea Scrolls on Microfiche: A Comprehensive Facsimile Edition of the Texts from the Judean Desert*, Leiden 1993

דרך חלופית של חקירת מגילות קומראן עוסקת בניתוח תכונות טקסטואליות משותפות לטקסטים שונים. בהקשר זה יש להזכיר במיוחד את כל הטקסטים מקומראן שנוסחם קרוב לחומש השומרוני; בקירבה זו הכירו בעבר אך קטעים אלה טרם נותחו כקבוצה.⁵ לעומת זאת הטקסטים הכתובים בשיטה ה'קומראנית' ואלה הכתובים בכתב העברי נחקרו כקבוצה.⁶ היתרון שבחקירת קטעים בעלי אופי טקסטואלי דומה בולט לעין, שכן היא מסייעת בידינו להבין בצורה טובה יותר את כל ההיבטים של אופי טקסטואלי זה. סוג אחר של יתרון נובע מחקירה מעמיקה של קטעים שונים של אותו ספר. רבים מספרי המקרא ידועים לנו מתוך קטעים בעלי אופי שונה, ומצב זה מאפשר לחוקרים להבין בצורה טובה יותר את מסירתם הטקסטואלית של ספרים אלה. עם זאת תכונות טקסטואליות של ספר מסוים אינן מייחדות אותו, שכן אפשר שהיו קיימות גם בספרים אחרים, גם אם בינתיים לא תועדו לגבי ספרים אלה. למשל מספר הקטעים מקומראן הקרובים לתרגום השבעים קטן מאוד, אך פעם הוא היה גדול יותר; בשלב מסוים היה קיים לפחות עותק עברי אחד שמתוכו הוכן התרגום והוא מוכר היום אך ורק בלבוש יווני. כמו כן היו קיימים פעם יותר טקסטים 'קדם-שומרוניים' ויותר ספרים היו כתובים בשיטה ה'קומראנית' ממה שנשתמרו.

[א] מספר המגילות של ספר ירמיה

מספרן של מגילות ירמיה שנשתמרו בקומראן קטן יחסית; אף לא נשתמר פשר על ספר זה. מגילת 2QJer (2Q12), שקטעיה כוללים את הפרקים מב-מט, פורסמה ב-DJD III. אחד הטורים נשתמר כמעט בשלמות והוא כלול בקטעים 9-12 (מח כט-לט) של מגילה זאת.

העותקים האחרים של ירמיה טרם פורסמו פרסום רשמי, אם כי שלושה מהם פורסמו באופן ארעי על ידי ג'ג' יאנון וטוב.⁷ במערה 4 נמצאו גם אחדים מן הקטעים החשובים ביותר מקומראן, היינו 4QJer^{b,a}, שחשיבותם ניכרת בקירבתם לתרגום השבעים. הקטע שבעבר צוין בתור 4QJer^b מורכב משלושה פרגמנטים של הפרקים ט-י, מג ו-ג, כך שהם מייצגים הן את התחלת הספר והן את סופו. תוכנם של שלושת הקטעים פורסם בידי יאנון ללא צילומים ושחזורים. לאחר מכן פורסם צילום של הקטע הראשון בשלושה מקומות שונים.⁸

5. E. Eshel, '4QDeut^a: A Text That Has Undergone Harmonistic Editing', *HUCA*, 62 (1991), pp. 117-154. ראה גם מאמרי: 'The Nature and Background of Harmonizations in Biblical Manuscripts', *JSOT*, 31 (1985), pp. 3-29.
6. ראה מאמרי: 'The Orthography and Language of the Hebrew Scrolls Found at Qumran and the Origin of These Scrolls', *Textus*, 13 (1986), pp. 31-57.
- ראה: P. W. Skehan, E. Ulrich & J. E. Sanderson, *Qumran Cave 4, IV, Palaeo-Hebrew and Greek Biblical Manuscripts* (DJD, IX), Oxford 1992.
7. J. G. Janzen, *Studies in the Text of Jeremiah* (HSM, 6), Cambridge, MA 1973.
8. E. Tov, 'The Literary History of the Book of Jeremiah in the Light of Its Textual History',

בריונים קודמים, במיוחד אצל יאנון, הסימון $4QJer^b$ ציין שלושה קטעים, אך לנו נראה שהם מייצגים שלושה סופרים שונים. מוצע אפוא להשתמש בציין $4QJer^b$ (ב) רק לקטע הראשון, ובציין $4QJer^d$ (ד) לקטע השני ו- $4QJer^c$ (ה) לקטע השלישי. סדר הסימונים בעייתי באשר הוא פוסח על c, אך סימון זה כבר היה בשימוש לציין מגילה אחרת (ראה להלן).

הנימוק העיקרי להבחנה בין שלוש הידיים השונות במגילה שנקראה מקודם $4QJer^b$ מתייחס לשוני בסגנונות הכתיבה ובמנהגי הסופרים. הדעה שכל אחד משלושת הקטעים ב, ד ו-ה נכתב בידי סופר אחר נתמכת על ידי שני מומחים לפליאוגרפיה, ע' ירדני וא' פואש. עם זאת פ"מ קרוס ו-י' נוה סוברים ששלושת הקטעים נכתבו בידי סופר אחד. נוה טוען שההבדלים נובעים מן המרחק בזמן שבין כתיבת הפרקים ט-י לכתיבת הפרקים מג ו-נ. אולם ירדני, שעמדה על הדמיון בכתבם של שלושת הקטעים, בכל זאת מתרשמת יותר מן ההבדלים בין האותיות בפרטים ובגודל.⁹

מעבר לנימוקים הפליאוגרפיים, ההבחנה בין ב לבין ד מתבססת על נימוקים אלה: (א) השחזור של רוחב הטורים מגלה הבדלים גדולים בין שני הקטעים, 115 (130) אותיות ורווחים (בקיצור: רווחים) ב-ב בניגוד ל-60-65 רווחים ב-ד ו-ה, ובמידות מוחלטות — 21-24 ס"מ ב-ב ו-12-14 ס"מ בשני הקטעים האחרים. הבדל גדול כזה בין טורים שונים של אותה מגילה הוא יוצא דופן אם כי לעתים רחוקות בכל זאת מוצאים כמותו. כך אפשר להבחין בהבדלים ניכרים ברוחב הטורים במגילת המקדש ובמגילת תר-עשר היוונית מנחל חבר, והבדלים גדולים עוד יותר ניכרים במגילת ישעיה ממערה 1 (השווה טור xlix [16.3 ס"מ] עם lii [8.8 ס"מ]), בסרך היחד (השווה טור i [9.7 ס"מ] ו-טור ii [11.5 ס"מ] עם טורים אחרים של 16, 18 ו-19 ס"מ) ובמגילת $4QLam^a$ (רוחבו של טור iii גדול פי שלושה מזה של הטורים i ו-ii). מכל מקום הטור בקטע ב רחב ביותר, בין אם מודדים אותו לפי מספר האותיות בין אם מודדים אותו בס"מ.

(ב) קיימים הבדלים שונים בין ב ל-ד בכתב ובמנהגי הכתיבה. האותיות בקטע ב סגנונות מאלה שבקטעים ד ו-ה. כמו כן יש לשים לב לסגנון האלגנטי יותר של ב לעומת זה של ד ובוודאי זה של ה. הקולמוס שבו כתב סופרו של ד היה עבה יותר מזה שבו נכתב ב. תיאור מפורט של הכתב בקטעים אלה ניתן במקום אחר.¹⁰

(ג) שני מנהגי סופרים שונים משתקפים בקטעים אלה: קטע ד נמצא בסוף היריעה ובסופי השורות נכתבו בו נקודות מנחות כעזרה לשרטוט. גם קטע ב מהווה את הטור האחרון ביריעה אך אין בו נקודות מנחות כאלה בסופי השורות.

.in: J. Tigay (ed.). *Empirical Models for Biblical Criticism*, Philadelphia 1985, pp. 211-237

צילום זה הוצג גם בצד הפנימי של העטיפה של: W. L. Holladay, *Jeremiah I* (Hermeneia), Philadelphia 1986. גם במאמר המצוטט להלן, הערה 14 מובאים צילומים.

9. נוה בשיחה פרטית, וקרוס בכל האזכורים של מגילה זו, למשל: 'The Evolution of a Theory of Local Texts', in: F. M. Cross & S. Talmon, (eds.), *Qumran and the History of the Biblical Text*, Cambridge, MA-London 1975, p. 309. לדבריה של ירדני ראה להלן, הערה 18.

10. ראה מאמרי: 'The Jeremiah Scrolls from Qumran', in: F. Garcia Martinez (ed.), *The Texts of Qumran and the History of the Community*, RQ, 14, (1989), pp. 189-206. המאמר כולל צילומים.

בשנת 1985 תיארך קרוס את קטע א לשנים 175–225 לפנה"ס,¹⁵ וקודם לכן תיארך אותו

11. ראה שם.
12. Y. J. Min, *The Minuses and Pluses of*: וכמו כן: שם; (לעיל, הערה 7), שם; על עניין זה ראה: יאנון (לעיל, הערה 7), שם; *the lxx Translation of Jeremiah as Compared with the Massoretic Text: Their Classification and Possible Origins*, Ph. D. Thesis, Hebrew University, Jerusalem 1977; E. Tov, 'Some Aspects of the Textual and Literary History of the Book of Jeremiah', in: P. M. Bogaert (ed.), *Le livre de Jérémie* (BETL, 54), 1981, pp. 145–176 (לעיל, הערה 8), שם.
13. ראה: יאנון (לעיל, הערה 7), שם; טוב (לעיל, הערה 10), שם.
14. '4QJer^c (4Q72)', in: G. J. Norton & S. Pisano (eds.), *Tradition of the Text: Studies Offered to Dominique Barthélemy in Celebration of His 70th Birthday* (OBO, 109), Freiburg-Göttingen 1991, pp. 249–276.
15. F. M. Cross apud D. N. Freedman & K. A. Mathews, *The Paleo-Hebrew Leviticus Scroll* (11 QpaleoLev), Winona Lake, Indiana 1985, p. 55.

לשנת 200¹⁶ ולשנים 200–175 לפנה"ס.¹⁷ למסקנה דומה הגיעה ירדני במחקר מפורט שהוקדש לנושא זה.¹⁸ לפי קרוס ופרידמן מגילה זאת היא אחת הקדומות ביותר שנמצאו בקומראן, יחד עם 4QSam^b (250–275 לפנה"ס), 4QExod-Lev^f (250–275 לפנה"ס) ו-4QpaleoExod^m (175–200 לפנה"ס).

במאמר משנת 1975 תיאר קרוס את ג כמגילה 'שלא קדמה לסוף המאה הראשונה לפנה"ס';¹⁹ לא ניתן שם תאריך לשלושת הקטעים של 4QJer^b. ירדני ייחסה לפחות את ב ואת ד למחצית הראשונה של המאה השנייה לפנה"ס. לדעת פואש מדובר בתקופה החשמונאית.²⁰

[ג] אופי טקסטואלי

מגילות ספר ירמיה הן בעלות אופי טקסטואלי שונה. מגילת 2QJer כתובה בשיטה ה'קומראנית', בדומה למגילת ישעיה הארוכה ממערה 1, למגילת 4QSam^c ולמגילות רבות נוספות.²¹ לפיכך היא כוללת צורות כגון 'כיא' (מח כו, כז), 'נואם' (מח ל), צורת ציווי לפי המשקל 'קטולי', דהיינו 'ושכוני' (מח כח), כינוי קניין ארוך (מט ט 'תחננתיכמה'), הכינוי הפרוד 'הואה' (מח כו) והמלה 'כוה' (מז ב). טקסטים שנכתבו בשיטה זו הועתקו בידי אנשי קומראן, כנראה בקומראן עצמה.²² מעבר לפרטים בכתוב ובתורת הצורות נבדלת מגילת 2QJer בפרטים אחדים מנוסח המסורה אך היא קרובה למסורת הטקסטואלית של נוסח זה יותר מאשר לתרגום השבעים. שניים מבין שלושת הקטעים שתוארו בפרסומים קודמים בתור 4QJer^b, ושכונו כאן 4QJer^{b,d}, מגלים קירבה גדולה למקור העברי של תרגום השבעים. למעשה שום קטע אחר מקומראן אינו מגלה קירבה כה גדולה לתרגום השבעים כמו שני קטעים אלה. אופייניים לתרגום השבעים הם השמות הקצרים, לעומת הארוכים בנוסח המסורה, ואלה מצויים גם ב־ד. למשל 'יוחנן' ב־ד ('[י]וחנן', '[י]וחנן') ובתרגום השבעים ב־מג ד, ה לעומת 'יוחנן בן קרח' בנוסח המסורה; 'נבזרדן' ב־ד ובתרגום השבעים ב־מג ו לעומת 'נבזרדן רב טבח' בנוסח המסורה. אופייניים לתרגום השבעים הם גם חיסורים ארוכים

16. קרוס (לעיל, הערה 9), עמ' 308, הערה 8.

17. 'The Development of the Jewish Scripts', in: G. E. Wright (ed.), *The Bible and the Ancient Near East: Essays in Honor of W. F. Albright*, New York 1961, pp. 133–202.

18. A. Yardeni, 'The Palaeography of 4QJer^a: A Comparative Study', *Textus*, 15 (1990), pp. 233–268.

19. קרוס (לעיל, הערה 9), עמ' 308.

20. ראה לוח II במאמרי: 'The Jeremiah Scrolls from Qumran', *RQ*, 14 (1989), pp. 189–206. את דעתו של פואש שמעתי בשיחה פרטית עימו.

21. אופיו ותפוצתו של כתיב זה תוארו במאמרי הנוכח (לעיל, הערה 6), שם; וכן במאמרי: 'Hebrew Biblical Manuscripts from the Judean Desert: Their Contribution to Textual Criticism', *JJS*, 39 (1988), pp. 1–37.

22. שם.

והבדלים בסדר העניינים; שניהם מצויים גם ב־ב בקטע מפרק י (סדר הפסוקים בתרגום השבעים ובמגילה [בחלקו משוחזר] הוא: ג,ד,ה,ו,ז,ח,ט,י,יא).²³

המסורת הטקסטואלית של נוסח המסורה מימי הביניים מיוצגת ב־א וב־ג. קטעים אלה נשתמרו בצורה טובה כך שאופיים הקדם־מסורתי ניכר היטב. נוהגים להשוות את הקטעים הללו מקומראן לנוסח המסורה מימי הביניים אך למעשה הם שייכים לאותה משפחה טקסטואלית גם אם מפרידות ביניהם אלף שנים או יותר. לפיכך מי שעוסק בהשוואה של שני טקסטים אלה לנוסח המסורה משווה שני מקורות השייכים לאותה משפחה. מגילות 4QJer^{a,c} מסכימות תמיד עם נוסח המסורה כשהוא נבדל מתרגום השבעים, שבו מיוצגת מסורת אחרת אם לא עריכה אחרת. רק לעתים הם נבדלים מכתבי־יד מימי הביניים (למשל כ"י ל), וזאת בפרטים קטנים שקשה לסכם תחת כותרת אחת: פה ושם ייתור או חיסור קטן או גרסה שונה. אפילו הכתיב של מגילות 4QJer^{a,c} זהה כמעט תמיד לזה של כתבי־היד של נוסח המסורה מימי הביניים.

מגילה א משקפת את הכתיב של כ"י ל אפילו בצורות חריגות. למשל בספר ירמיה (שלוש פעמים) ובמקומות אחרים במקרא מופיע לרוב הכתיב 'תהינה' (שלושים פעמים במקרא יחד עם ארבעה־עשר מקרים של 'ותהיך'). כתיב המיעוט 'תהינה' מופיע בנוסח המסורה של ירמיה רק ב־יח כא ומגילה א מסכימה עם כתבי־היד מימי הביניים בפרט זה (טור xii, שורה 8). מצד אחר קיימים תשעה הבדלים בכתיב בין כתבי־היד של נוסח המסורה מימי הביניים ובין א.²⁴ הבדלים אלה אינם חשובים, אם כי ניכרת ב־א נטייה לכתיב מלא יותר מאשר בכ"י ל (בשישה מקרים הכתיב של א מלא בניגוד לכ"י ל, ובשני מקרים זה של ל מלא יותר).

ד"נ פרידמן ראה במגילה זאת, שתוארכה בידי קרוס לשנים 225–175 לפנה"ס, דוגמה של 'הכתיב הקדם־רבני', על פי המינוח שלו, היינו 'אבי הכתיב הרבני שנתקבל בטקסטים הסמכותיים של המאה הראשונה לספירה'.²⁵

גם ג כמו א נוטה לכתיב מלא קצת יותר מכ"י ל. ליתר דיוק בשנים־עשר מקרים ג מלא יותר מכ"י ל בעוד שבחמישה מקרים יש בכ"י ל. כתיב מלא יותר.²⁶ אם מתארים את התפתחות הכתיב של ספרי המקרא באופן קווי מכתב חסר למלא אזי המסורת שנתקבלה כסמכותית בכתבי־היד של נוסח המסורה בימי הביניים היא קדומה ושמרנית מעט יותר מן המסורת שבמגילות א ו־ג מקומראן. בעניין זה יש לציין במיוחד את הכתיב המלא הקבוע של השם 'עקוב' במגילה ג.

23. ראה על שתי תופעות אלה בהרחבה בספרות הנזכרת לעיל, בהערה 12.

24. ראה הערות 14 ו־34.

25. ראה: פרידמן (לעיל, הערה 15), עמ' 56; וראה גם דיונו הקודם של פרידמן בטקסט זה בתוך: 'The Massoretic Text and the Qumran Scrolls: A Study in Orthography', *Textus*, 2 (1962), pp. 87–102

26. J. M. Oesch, *Petucha und Setuma: Untersuchungen zu einer überlieferten Gliederung im hebräischen Text des Alten Testaments* (OBO, 27), Freiburg–Göttingen 1979

[ד] חלוקה לפרשיות

הפרט העיקרי שבו נבדלות מגילות א ו-ג מן המסורת של נוסח המסורה מימיה הביניים הוא כתיבת הפרשיות; רוב מגילות קומראן האחרות מסכימות עם המסורת מימיה הביניים יותר מאשר המגילות הנדונות.²⁷

(1) פרשיות פתוחות וסתומות במגילת 4QJer^c ג קובעת פרשיות פתוחות וסתומות במקומות שבהם הן חסרות בכ"י ל (אחת-עשרה פעמים), וכמו כן היא קובעת פרשיות פתוחות במקום סתומות בכ"י ל (ארבע-עשרה פעמים).²⁸ לעומת זאת בארבעה מקרים אין קביעת פרשה במגילה בניגוד לכ"י ל, ובשמונה מקרים אחרים מסכימים שני המקורות בקביעת הפרשיות. ריבוי הפרשיות הפתוחות והסתומות משקף אולי מסורת טקסטואלית שהיתה בידי המעתיק, אך ייתכן גם שהוא משקף את נטיותיו האישיות. בעניין זה יש להעיר שבמגילה ג נשארו רווחים גם במקומות בלתי צפויים: כב יזא, יט; ל כדא; לא כבא. כיוון שכל המקרים הללו משוחזרים לא מן הגמגוג הוא שאין מדובר בהם בפרשיות, כמו בשחזורנו, אלא ברווחים שנוצרו מתפרים המוכרים גם ממקומות אחרים במגילה זו (ראה להלן סעיף 2).

בהשוואתנו את מנהגי הסופרים של ג עם המסורת של ימיה הביניים עמד כ"י ל במרכז הדיון אך יש לזכור שכתב-היד של המסורה נבדלים זה מזה. השוואה עם כתר ארם צובה אינה יכולה להיות שלמה שכן בכתב-יד זה חסרים חלקים אחדים של ספר ירמיה, אך בכל זאת ניתן להצביע על כיוון מסוים. למרות ההבדלים הבולטים בין השניים ניכרת מידה גדולה יותר של הסכמה של המגילה עם כתר ארם צובה מאשר עם כ"י ל: שבע הסכמות, עשרה מקרים של פרשיות ב-ג שאינן מופיעות בכ"י ל, ושלושה מקרים הפוכים.

(2) פרשיות פתוחות וסתומות במגילת 4QJer^a מבחינת החלוקה לפרשיות היחס בין כ"י ל למגילה א הוא כמו היחס בינו לבין ג. בדרך כלל קבע הסופר של מגילה א יותר פרשיות מאשר כתב-היד מימי הביניים: ב"א ישנם עשרה מקרים של פרשיות במקום שהן חסרות בכ"י ל ושלושה-עשר מקרים של שינוי מפרשה סתומה לפרשה פתוחה,²⁹ לעומת שמונה מקרים של פרשיות בכ"י ל שחסרות במגילה א וחמישה מקרים של הסכמה בין שתי המסורות. תמונה דומה עולה מהשוואת א לכתר ארם צובה. לסיכום, שתי המגילות נבדלות באופן משמעותי מן המסורת של כ"י ל בנוגע לפרשיות.

27. שם.

28. קשה לדעת מה מידת שייכותה של קבוצה אחרונה זו לתמונה הסטטיסטית. הסופר פשוט לא הבחין בין פרשיות פתוחות לבין פרשיות סתומות בסופי שורות. מסורת הכתיבה מימי הביניים הבחינה בין שתי שיטות אלה על ידי הזחת בשורה הבאה, במקרה של פרשיות סתומות. לפיכך הבדל בין פרשה סתומה בכ"י ל בסופי שורות לבין פרשה פתוחה במגילה אינו חייב להיות משמעותי.

29. עיין בהערה הקודמת.

תיאור זה מתייחס אך ורק להיבטים החיצוניים של כתב-היד ותוכנם של ההבדלים בקביעת פרשיות צריך להידון בפירוט רב יותר. על ניתוח זה של המסורת הטקסטואלית שבמגילות יש להעיר כי השיטה ה'קומראנית' משתקפת ב-2QJer, המסורת של תרגום השבעים משתקפת ב-4QJer^{b,d}, הנוסח הקדם-מסורתי משתקף ב-4QJer^{a,c} (עם הבדלים בחלוקה לפרשיות), וקשה לקבוע את אופיה של מגילת 4QJer^e.

[ה] מידות והיקף

באופן עקרוני נראה שנושא כגון מידות הטורים וההיקף הכללי של מגילות קומראן נוגע אך ורק לעותקים היחידים שנדונו כאן, ללא קשר לעותקים נוספים של ספר ירמיה, אך עלינו להיות פתוחים לאפשרות שניתן לגלות דגם מסוים בספר זה או אחר מן המקרא. בסופו של דבר התפתחו בספרי מקרא מסוימים ובסוגי ספרות שונים מסורות כתיבה מיוחדות. דבר זה בולט בסידור הסטיכומטרי של טקסטים שיריים אחדים.³⁰ פרט אחר נוגע לכתיבה בטורים קטנים שהיתה נהוגה כנראה לגבי חמש המגילות.³¹ בהקשר זה ניתן לעמוד על עניינים אחדים במגילות ספר ירמיה. קודם כול, 4QJer^{b,d,e} נוגעים רק חלקית לחקירה בגלל היקפם המצומצם, ברם אפילו קטעים קטנים אלה משקפים תכונה מעניינת אחת – הימצאות הנקודות המנחות כעזרה לשרטוט בסופי היריעה בתוך ד והערך ממגילה ב.³² כאשר למידות של המגילות, א נכתבה בטורים של 30–32 שורות, כשהשטח הכתוב הקיף 23.5–25.4 ס"מ, וביחד עם השוליים העליונים (2.2 ס"מ) והתחתונים (לפחות 2.6 ס"מ) היה הרוחב המרבי של העור כנראה 28.3–30.2 ס"מ. שרידיהם של חמישה-עשר טורים של א נשתמרו. עד לקטע האחרון שנשתמר (כולל השחזור המלא של הטורים שאבדו) הקיפה המגילה 27–29 טורים (12–14 + 15). חישוב זה כולל את הפרקים עד פרק כו ועד בכלל. כשמשווים את הטורים הללו עם יתר הספר יש להוסיף 27–29 טורים לשחזור, כך שהמגילה השלמה הכילה כנראה 54–58 טורים. הרוחב הממוצע של הטורים הינו 13.34 ס"מ עם רווח ממוצע של 1.3 ס"מ לשוליים; אורך המגילה כולה היה כנראה בין 7.9 ל-8.5 מ', קצת יותר ממגילת ישעיה השלמה שאורכה 7.34 מ'.

נראה שתוכנה של מגילה ג היה פחות או יותר זהה לזה של מגילה א אבל היא נכתבה בצורה חסכנית הרבה פחות. במגילה זו הושאר רווח גדול יותר בין הטורים לשוליים התחתונים, וטוריה היו צרים יותר; היו בה לפיכך יותר טורים, וחשוב מזה, הרווח בין השורות היה גדול יותר. על סמך מידות אלה אנו מעריכים שמגילה ג היתה ארוכה פי שלושה ממגילה א.

30. ראה: טוב (לעיל, בהערה 5), עמ' 26.

31. שם, עמ' 21.

32. שם, עמ' 22.

מספר השורות לטור במגילה ג היה שמונה-עשרה. הסופר דבק במספר זה אפילו בטור xxi, שנתפר לפני הכתיבה. בטור זה הוא נמנע מכתובה ליד התפרים בחלקה השני של שורה 4, ובמקום נוסף השאיר רווח כדי שורה שלמה. בכל זאת לא פחות משמונה-עשרה שורות בטור.

במגילה ג נשתמרו שרידים של עשרים וחמישה טורים ו-63–70 טורים נוספים שוחזרו עד לג כ, דהיינו הקטע האחרון שנשתמר ממגילה זו. מספר הטורים ששוחזרו יחד עם אלה שנשתמרו מגיע אפוא ל-88–95.

אם רוחבו של טור היה 11.5 ס"מ (כולל השוליים), אורכה המשוחזר של מגילה ג עד לג כ הוא 10.0–10.9 מ' (לפי 88–95 טורים של שמונה-עשרה שורות). אם מוסיפים לחישוב זה את יתר הפרקים של ספר ירמיה (6.7–7.3 מ') יהיה אורכה המשוחזר של כל המגילה 16.7–18.2 מ', דהיינו יותר מכל מגילה ידועה אחרת מקומראן. רוחב המגילה לא עלה כנראה על 26.3 ס"מ.

ניתן לחשב גם את המידות של 2QJer, אם כי כיוון שהשתמר ממנה אך מעט שחזור זה משוער ביותר. השוליים התחתונים של הקטע העיקרי של 2QJer נשתמרו יחד עם מלה אחת השייכת לטור הקודם ('אתה' ב־מח ז) ועל סמך מלה זאת נראה שהטור הכיל עשרים ושתיים שורות, וכך שיער גם באיי. המגילה כולה הכילה כנראה תשעים ושבעה טורים, ולא שישים ושמונה כפי ששיער באיי. לפי באיי, רוחב הטור היה 12 ס"מ, אך לפי חישובינו היה הרחב 10.5 ס"מ יחד עם שוליים של 1.2 ס"מ בין הטורים, דהיינו בממוצע 11.7 ס"מ לטור. האורך המשוער של המגילה כולה היה לפיכך 11.34 מ' — לא 9.5 מ' כפי ששיער באיי. לעומת זאת המלה האחת שבטור הקודם (ix) ניתנת לקריאה, אם כי בקושי, גם בתור 'חתה' (מח א), ואם כך כללו הטורים שלושים ושלוש שורות, המגילה כולה הקיפה שבעים ושישה טורים, ואורכה היה 8.9 מ', כמו מגילה א.

יש לציין שהקטעים של 2QJer שייכים למחצית השנייה של הספר, דהיינו הפרקים מב-מט, כך שאין בטחון שמגילה זאת הכילה את כל הספר ולא רק את מחציתו השנייה. שני קטעים קטנים וזהו כקטעים מן הפרקים יג ו-לב, אך זיהויים מפוקפק, כפי שבאיי מעיר.³³ בהקשר זה יש להוסיף עוד שכל החומר ממגילה א וממגילה ג שייך לחלקו הראשון של הספר. המצב לגבי 4QJer^{b,d,e} אינו ברור. לפיכך לא מן הנמנע שכל הקטעים שנדונו כאן השתייכו למגילות שהכילו רק את חלקו הראשון או את חלקו השני של הספר. לבסוף, נעמוד על שתי תכונות מיוחדות של מגילות ירמיה.

[ו] תפרים במגילת 4QJer^c

העור שבמגילה זו תוקן תכופות. תפרים אחדים הוכנסו במגילה לפני כתיבתה (ראה טור xxi) ואחרים הוכנסו לאחר מכן (ראה טור xxiii). לא ברור מתי הוכנסו התפרים בטור xvi. התפרים שהוכנסו לפני הכתיבה חייבו את הסופר לא לכתוב בשורות אחדות. כמו כן נתפרה מגילת 1QIsa^a אחרי הכתיבה בטור xii לאורך כל הטור, ולפני הכתיבה

33. כך גם: DJD III, Oxford 1962, p. 62.

גם בטורים iv, vii, xv, xvi, xvii. התפרים שהוכנסו אחרי גמר הכתיבה והנוק לנוסח הכתוב מחייבים התחשבות בגורם זה בניתוח הטקסטואלי.

[ז] תיקונים במגילת 4QJer^{a34}

מספר התיקונים במגילה א — דהיינו הוספות מעל למלים, תיקוני אותיות, שימוש בנקודות לביטול אותיות וגירודים במכשיר חד — גדול במיוחד ועולה על המצוי בכל טקסט אחר מקומראן, אם משווים את מספר התיקונים לאורך התעודה. למשל השורות 7–9 שבטור xiii מכילות לא פחות משמונה תיקונים ומחיקות. קשה להסביר מצב זה. ההסבר הפשוט ביותר הוא שהסופר טעה יותר מאחרים. לחילופין ניתן להניח שמשום מה תוקנה מגילה זו יותר מטקסטים אחרים, אולי בנסיון להתאימה למסורת טקסטואלית אחרת כמו נוסח המסורה; ואכן כמעט כל התיקונים מסכימים עם נוסח המסורה מימי הביניים.

בבואנו להכריע בין שני הסברים אלה. ניתן להיעזר בכתב־היד שבו בוצעו התיקונים, ושלגביו ניתן לקבוע אולי אם הוא זהה לכתב־ידו של הסופר הראשי של א. קשה כמובן לקבוע קביעות נחרצות בעניין זה, שכן רוב התיקונים כוללים אותיות בודדות בלבד והן נכתבו בתנאים קשים, בין השורות, ולפעמים בכתב זעיר. בכל זאת ניתן להגיע למסקנות במקרים אחדים. כך מלת 'לא' שנכתבה מעל השורה בטור xi, שורה 6, נכתבה בלמ"ד שונה מזו של הסופר הראשי. ללמ"ד זאת יש צורה כמעט אנכית ואין באמצעה קו מאוזן. המקרה הברור ביותר לניתוח כתב ההוספות הוא התוספת הארוכה שבטור iii. תוספת זאת נכתבה בידי סופר שאיננו הסופר הראשי של המגילה (שים לב במיוחד לאותיות אל"ף, ביי"ת, למ"ד, מ"ם, מ"ם סופית, עי"ן ושי"ן). עם זאת מסקנתנו אינה נוגעת בהכרח לכל התיקונים שבמגילה.

שגיאות אחדות בכתביה הראשונה של א נעשו בהשפעת מלים בהקשר, כמו מלים שהוכפלו או הושמטו בטעות, ותוקנו אחר כך.³⁵ עם זאת קשה למצוא מכנה משותף לכל התיקונים מלבד העובדה שכמעט כולם מסכימים עם נוסח המסורה. אך באותה מידה אפשר לטעון שהתיקונים היו קרובים מאוד לעותק שמתוכו הועתק א. כיוון שגם עותק זה היה קרוב מאוד לנוסח המסורה וכיוון שכל השיבושים סוטים ממנו בהכרח, כל התיקונים מתקנים לכאורה לנוסח המסורה אך למעשה הם מתקנים לעותק שמתוכו הועתק א.

הטכניקות לתיקון ידועות גם ממקורות אחרים. כך רכיבים קטנים נכתבו מעל השורות, רכיבים אחרים גורדו במכשיר חד, אותיות שוכתבו, ובמקרה אחד השתמש המתקן בנקודות לביטול אותיות.

34. מגילה 4QJer^a התפרסמה פרסום ארצי בכרך יז של *Textus* (1994), עמ' 1–41.

35. ראה מאמרי: 'The Textual Base of the Corrections in the Biblical Texts Found at Qumran', in: D. Dimant & U. Rappaport (eds.), *The Dead Sea Scrolls — Forty Years of Research*, Leiden–Jerusalem 1992, pp. 299–314.

מעניינת במיוחד היא התוספת הארוכה שבטור iii. בטור זה הושמט קטע ארוך (ז ל-ח ג) על ידי הסופר הראשון מסיבה בלתי ידועה. נראה שההשמטה נבעה מסיבה טכנית כגון קפיצת עינו של המעתיק מפרשה פתוחה אחת לשנייה. הקטע שהוחסר היה ארוך למדי, שתיים-עשרה שורות לפי רוחב השורות הממוצע של טור זה. ייתכן שמקורו של המעתיק כלל יותר שורות אך לא נראה שההשמטה הכילה כדי טור שלם, אלא אם היו הטורים צרים וקצרים.

יש להתחשב גם באפשרות שמקורו של א הכיל נוסח קצר יותר מבחינת התוכן. היש אפשרות שכל הקטע מ-ז:ל-ח:ג היה חסר בשלב קודם של צמיחת הספר? קשה להניח שנוסחו של א שהוא כה קרוב לנוסח המסורה כלל הבדל בהיקף כה גדול, שאין דומה לו בין מגילות קומראן האחרות. ברם מבחינת ההקשר דבר זה אינו בלתי אפשרי. ז ל-ח ג מהווה יחידה שנוסחה בניסוח דויטרונומיסטי ועוסקת במזבח התופת בגיא בן הינום. כשם שמקורו המשותף של תרגום השבעים ומגילות 4QJer^{b,d} מראים שבמקרים אחרים הכתוב המקורי הורחב, אפשר שפרק ז הורחב אף הוא. עם זאת נראה סביר יותר שההשמטה נבע מסיבה טכנית כאמור לעיל.

התיקון של הכתוב המקורי בוצע בקלות יחסית, שכן הסופר הראשון כתב שורה בלתי שלמה (3) בטור זה, שסימנה פרשה פתוחה, כך שהרווח בשורה זאת אפשרה לִמְתַּקֵּן להוסיף את הנוסח הארוך בשלוש שורות של אותיות זעירות, כמו בטור xxviii במגילת 1QIsa^a. כשאזל המקום למתקן במגילה א, הוא המשיך לכתוב בשוליים בין הטורים, ולבסוף בשוליים התחתונים בכתיבה הפוכה.³⁶

36. עיקרי הדברים נוסחו בשנים 1987 ו-1990. בינתיים יצאו לאור גם מהדורות זמניות של 4QJer^{a,b} מאת המחבר: 'Three Fragments of 4QJer^a — A Preliminary Edition', *Textus*, 17 (1994), pp. 1-41; *Jeremiah from Qumran Cave 4*, RQ, 15 (1992), pp. 531-541.